

ESKI O‘ZBEK ADABIY TILIDA ARABIY VA FORSIY OMONIM
O‘ZLASHMALAR

UrDU o‘qituvchisi

X.Bobojonova

Eski o‘zbek adabiy tilida fors va arab tilidan o‘zlashgan leksik omonimlar o‘zbek tilidagi leksik omonimiya orasida katta o‘rin tutadi. Badiiy asarning poetik talabiga ko‘ra ijodkor arab va fors tilidagi omonimlarga ko‘p murojaat qilishi, o‘z asarida ularning semantik va, albatta, poetik imkoniyatlaridan foydalanishiga to‘g‘ri kelgan. Bu ayniqsa, tajnis va uning turlarini yuzaga keltirishda muhim ahamiyat kasb etgani barchamizga ayon. Quyida eski o‘zbek adabiy tilidagi ana shunday bir necha omonim o‘zlashmalarning adabiy asardagi o‘rni va ahamiyati haqida fikr yuritamiz.

Girih omonim o‘zlashmasi. Yuqoridagi tasnifning ikkinchi turiga mansub bo‘lgan lug‘aviy shakldosh so‘zlar bo‘lib, talaffuzi va imlosi bir xil, leksik va grammatik ma’nolari turlicha bo‘lgan forsiy o‘zlashmadir. Ushbu omonimik juftlikning ikki ma’nosi mavjud:

1) گره – tugun, muammo, bog‘lam, bog‘langan joy. Alisher Navoiy asarlarida ushbu so‘z bir necha ma’nolarda qo‘llangan:

a) tugun, chigil:

Demasmenkim, kesib o‘qi zirihni,

Taxayyul toridi ochib girihni¹.

b) egrilik, qing‘irlik:

Agarchi yova girih bo‘lsa, o‘qi tuz chiqmas,

¹Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том VIII. – Тошкент. Фан. 1991. –Б. 60.

Qoshi girih bila zulm o‘qin etmadi taqsir².

c) mushkullik, qiyinchilik:

*Ko‘pgirih tushti Navoiy ishiga,
Sen kushode ber anga, yo Fattoh³.*

d) o‘rim, soch o‘rimi:

*Girih-girih chu tugarsen etar oyog‘ingg‘a soch,
Girihlarin chu ocharsen tushar quloch-quloch⁴.*

Bundan tashqari ushbu so‘z Navoiy asarlarida *girih urmoq – bog‘lamoq, tugmoq, girih solmoq – qoshni chimirmoq* kabi qo‘shma fe‘llar, *girihsir – tugunli, jingalak* kabi sodda yasama sifatlarning yasalishida ishtirok etgan⁵.

Ko‘rinib turganidek, Navoiy asarlarida uchraydigan *girih* bir so‘zning turli ma‘nolari. Eski o‘zbek adabiy tilida biz ushbu so‘zni nafaqat yuqoridagi ma‘nolarda, balki ayni asosdan paydo bo‘lgan *murakkab naqsh* ma‘nosida qo‘llanganini ham kuzatamiz. Asli ushbu so‘zning asosi ham aynan *tugun* ma‘nosidagi *girihsir*dir. Chunki dastlab burama, murakkab tugunlarga ega naqshlar *girih* yoki *gireh* deyilgan. Keyinchalik bu bog‘liqlik yo‘qolgan.

Chunonchi, quyidagi misollarga e‘tibor beraylik:

*Ta‘bi daqoyiqda girihlar ochib,
Nutqi haqoyiqda guharlar sochib (JVS, 12).*

Ushbu satrlarda ijodkor *girih* so‘zini *tugun, chigallik* ma‘nosida qo‘llamoqda va so‘zni *tavzi‘, tazod, tarse‘* kabi san‘atlarni yuzaga keltirishga xizmat qildirmoqda.

*Vale suvda mavji girehgirlar,
Solib sarv oyoqig‘a zanjirlar (FI, 105).*

²Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том III. – Тошкент. Фан. 1988. –Б. 132.

³Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том V. – Тошкент. Фан. 1990. –Б. 80.

⁴Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Том IV. – Тошкент. Фан. 1989. –Б. 73.

⁵Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I жилд. – Тошкент. Фан. 1983. – Б. 405.

Ushbu misralarda shoir soʻzning *naqsh, naqshinkor* maʼnosidan istifoda etib, tashbeh, tashxis, tavziʼ, tanosub kabi sanʼatlarni yuzaga keltirmoqda.

Eski oʻzbek adabiy tili davriga oid sheʼriy parchalarning oʻzidayoq ushbu soʻzni bir necha maʼnolarda kelgani oʻquvchini hayratga soladi. Chunonchi:

Otib oʻqchilar qoshgʻa solmay gireh,

Chiqib goʻshayi yodin ovozi zeh (FI, 442).

Ushbu oʻrinda shoir oʻzlashmani *egrilik* maʼnosida qoʻllab, tanosub, tashxis, tashbeh sanʼatlarini baytda yuzaga keltirmoqda.

Shanba kuni choshtgohdin soʻng falaki nilchehr sard mehrlik ogʻoz qilib, havo mavji burudat shiddatidin guhar suyidek girihband boʻldi (FI, 613) satrlarida ijodkor nasrda nazm goʻzalligini namoyish etmoqdaki, bunda *girihband* dumaloq, tugunchak maʼnolarida qoʻllanib, tashbehning goʻzal namunasini yuzaga keltirmoqda.

Burj omonim oʻzlashmasi. *Chun hazrati zillullohiy xurshidi duraxshon bila mohi tobon bir burjdin jilvagar boʻlgʻondek va yo laʼli rangin bila guhari samin bir durjni maqar qilgʻondek* (ZT, 394^a). Ushbu misolda qoʻllangan *burj* soʻzi astronomik atama sifatida qoʻllangan. *El-u urugʻimiz bila qalʼadin chiqib, mahkam xandaq qozib, burj-u borular bino qilib, ahl-u ayolimiz bila kirib oʻlturgʻumuzdur* (JVS, 91). Keltirilgan bu misolda esa *burj* meʼmorchilikka oid atama sifatida qoʻllanmoqda. SHuningdek, eski oʻzbek adabiy tili davriga oid adabiy manbalarda *Chilburj* toponimi uchraydiki, undagi komponent sifatida qoʻllanayotgan *burj* ham meʼmorchilikka oidligi sezilib turibdi. Avvalgi misolda *burj* tanosub, tashbeh kabi sanʼatlarga hamda musajjaʼ usuliga xizmat qildirilmoqda. Ikkinchi misolda tanosub, taʼdid, tavziʼ sanʼatlari yuzaga chiqishiga xizmat qilmoqda. Har ikki *burj* soʻzi ham arab tili orqali oʻzlashgan oʻzlashma boʻlib, muarrablardan biri hisoblanadi. Soʻzning dastlabki maʼnosi shaharsozlik (meʼmorchilik)da keng qoʻllanadigan qalʼa devoriga tutashtirib, unga

tirgak sifatida tashqi tomonidan minora shaklida qurilgan qo‘shimcha binoni anglatadi⁶. Ikkinchi quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikkita yulduzlar turkumi yoki ularning har biri ma‘nosi aslida dastlabki ma‘nodan o‘sib chiqqan va keyinchalik oradagi bog‘liqlik yo‘qolgan. Bu haqda Sijistoniy alohida ham to‘xtalib o‘tgan. Uning ta‘kidicha, Qur‘oni Karimda to‘rt o‘rinda qo‘llangan *buruj* burjning siniq ko‘pligi bo‘lib, janubiy arab shevalariga suryoniyan o‘zlashgan⁷. A. Jeffery ushbu so‘zning genezisini Oromiy shevalari bilan bog‘laydi⁸. SHaharsozlikda qo‘llanuvchi *burj* atamasi tarqalish areali keng bo‘lib, yunon tilida *πύργος* (*pyrgos*⁹) – *tog‘, qal‘a*, lotin tilida *burgus* tarzida qo‘llangan va *qal‘a* yoki *qal‘a, shahar devori* ma‘nosini anglatgan. Suryoniyga o‘zlashgandagina u astronomik ma‘no kasb qilgan. Bu biz bilgan *Hamburg, Wolfsburg, Nürnberg, Frankfurt, Peterburg* kabi shahar nomlaridagi *burg, berg, furt* kabi, Xorazm toponimlaridagi *fil, bil, fir, pir, bur*¹⁰ (*Alfir, Ardabil, Pir kabi*) komponentlar bilan bog‘liq tarzda paydo bo‘lgani shubhasiz. Yuqorida ta‘kidlanganidek, ushbu omonim polisemiya asosida hosil bo‘lgan.

Shayx omonim o‘zlashmasi. Eski o‘zbek adabiy tili davri adabiy manbalarida keng qo‘llanuvchi ushbu omonim o‘zlashma ham polisemiya o‘rtasida ma‘no uzilishi natijasida paydo bo‘lgan. Misol tariqasida quyidagi ikki jumlaning tahlil qilishimiz mumkin: *Marv sarhadidin to Oxalg‘acha qaysi erda arbobi mol bo‘lsa va shayxu shobdin mol naqdida sohibi nisob topilsa...* (RD, 263^b). Ushbu o‘rinda qo‘llangan *shayx* o‘zlashmasi diniy-siyosiy atama sifatida diniy-huquqiy fatvo chiqaruvchi amaldor ma‘nosini anglatadi, *Zubdatu-l-avliyo shayx Najmiddin Kubro quddisa sirruhu-l-*

⁶Ўзбек тилининг изохли луғати. I том. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2006. –Б. 378.

⁷As-Sijistānī. Nuzhat al-Qulūb fī Gharīb al-Qur‘ān. Cairo, 1924. –P. 63.

⁸Jeffery A. The foreign vocabulary of the Qur‘an. Leiden-Boston. 2007. –P. 78-79.

⁹شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دكتور محمد معين. تهران. امير كبير. ۱۳۸۶. در جلد اول ص. ۲۵۰.

¹⁰Дўсимов З. Хоразм топонимияси ва «Авесто» // «Авесто» – буюк қомусий асар. – Тошкент: Фан, 2001. – Б. 13-16., Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – 104 б., Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. – 88 б., Дўсимов З., Тиллаева М. Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва «Авесто» . – Тошкент: Фан, 2010. –112 б., Юлдашев Д. Жанубий Қорақолпоқистон топонимларининг тарихий-этимологик таснифи. Филол. фан. ном. дис. –Нукус. 2011. –Б. 82.

mustaqil; erksevar, asil, toza; birovning izmidan xoli, erki o‘zida bo‘lgan ma’nolarini ifodalamoqda hamda nasrda kontrast (tazod san’ati)ga asos bo‘lmoqda. *Hurriyat – ozodlik* so‘zi ayni asosdan hosil qilingan. Arab tilidagi ushbu o‘zlashmaning negizi ibroniydagi *hor – ozod*, oromiydagi *horin – erkin*, suryoniydagi *her-ā – erkin*, midiya tilidagi *harya – ozod*, *erki bilan tug‘ilgan* so‘zlari bilan bog‘lanadi. Har ikki o‘zlashma ham Qur’oni Karimning bir necha suralarida uchraydi va keltirilgan ma’nolarda istifoda etiladi.

Ado omonim o‘zlashmasi. Arabiy omonim o‘zlashma bo‘lib, talaffuzi bir xil bo‘lib, yozilishi, leksik va grammatik ma’nolari turlicha bo‘lgan omonimlar guruhiga mansub. Chunki tugatmoq ma’nosidagi ado arab tili va eski o‘zbek yozuvida ادا tarzida, noz – karashma ma’nosidagi ado عدا shaklida ifodalangan. *Va ul janob farmoni saodatintisob muqtazosicha mazkur sura tafsirin fasohati tamom va balog‘ati molokalom bila ado qilib...*(GD, 74^b). Ushbu misralarda qo‘llangan *ado* so‘zi *ado – tugatmoq, itmomiga etmoq* ma’nosini ifodalashga xizmat qilgan. Ushbu satrlarda *tavzi’, tanosub, musajja’* kabi badiiy-tasviriy san’atlar yuzaga kelgan. Boshqa bir o‘rinda: *...bu ilmi sharif qavoidining ta’limig‘a ishtig‘ol ko‘rguzub, husni adoyi maxorijdin tullobni bahramand etgay...*(FI, 602). Ushbu o‘rinda esa *ado – ishva, noz* ma’nolarini ifodalaydi va keltirilgan misralarda tanosub, tazod san’atlarini yuzaga kelishida xizmat qilmoqda. Aslida ushbu ikki omonim ham polisemiya asosida yuzaga kelganligi haqida fikr yuritish mumkin. Chunki *ado* so‘zining *qiynalmoq* ma’nosi ham mavjud. Noz-karashma ma’nosidagi *ado* so‘zida ham ayni *qiynash, qiynalish* holati yo‘q emas.

Shuningdek, ushbu qatorga turkiy *sur* (surmoq fe’lining buyruq mayli shakli) hamda forsiy o‘zlashma *sur* (to‘y, bazm), arabiy o‘zlashma *sur* (karnay, shox, muguz) kiritishimiz mumkin. Albatta, ushbu omonimlik qatoriga shevada qo‘llanadigan yana bir forsiy o‘zlashma *sur* (salobat so‘zining sinonimi) va forsiy *so‘rx – qizil* so‘zining

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Issue 6. June 2024

ayrim o‘zbek shevalaridagi varianti *sur* (qirmizi, qizil, qizg‘ish)ni ham qo‘shish mumkin. Chunonchi, “Zubdatu-t-tavorix”da o‘qiymiz:

Kimki sur ichra qilsa bir ishrat,

Etkurur motam ichra yuz hasrat (ZT, 435^a).

ushbu misralarda *sur* o‘zlashmasi *to‘y, bazm* ma’nosida qo‘llanayotganini sezish qiyin emas hamda o‘zlashmaning *sur – motam* o‘rtasida tazod san’atini, *sur – ishrat, motam – hasrat* o‘rtasida tanosubni yuzaga keltirayotganini kuzatish mumkin.

Yana bir o‘rinda muarrix:

Bo‘lub to‘y uzra to‘y, sur uzra sur,

Sarosar bo‘ldi davron ahli masrur (RD, 253^b).

misrasini keltiradiki, ushbu o‘rinda *urning karnay* ma’nosida qo‘llangani anglashiladi va *to‘y-sur-masrur* o‘rtasida tanosub, *to‘y* va *sur* takrorlanishi asosida takrir san’atlari yuzaga chiqmoqda.

Xulosa qilib aytganda, eski o‘zbek adabiy tili adabiy manbalaridagi lug‘aviy shakldosh bo‘lgan o‘zlashmalarning poetik imkoniyatlarini tahlil qilish, ulardagi ma’no nozikliklarini o‘rganish, lug‘aviy shakldoshlik turlarini tasniflash bizga eski o‘zbek adabiy tilidagi omonimiya hodisasini butun bo‘y-basti bilan o‘rganish imkoniyatini beradi. Chunki eski o‘zbek tilidagi omonimiya asl matn bilan bog‘liq holda o‘rganilganida hozirgi o‘zbek adabiy tilidagiga nisbatan farqli holatlarni yuzaga keltirishi tabiiy. Chunonchi, hozirgi o‘zbek tili va yozuvi nuqtai nazaridan *mulk* va *malak* so‘zlarini hech qanday mezon asosida shakldosh deya olmaymiz. Lekin eski o‘zbek adabiy tiliga oid matnlarda, xususan, eski o‘zbek adabiy tili davriga oid adabiy manbalarda asl matn nuqtai nazaridan ular omonim deb qaraladi. Eski o‘zbek tili matnlaridagi ملك – ملك hozirgi o‘zbek tilidagi soya (ko‘lanka) – soya (o‘simlik) juftligi kabi bir mezonga tushadi (yozilishi bir xil talaffuzi har xil, ilmiy tilda ularga nisbatan *omograf* atamasi qo‘llanadi) va omonimning bir turi bo‘la oladi. Demak, eski o‘zbek

adabiy tili davriga oid adabiy manbalar asosida tahlil qilganimiz lug‘aviy shakldoshlik va uning turlari o‘zbek tilidagi omonimiya hodisasiga oid qonun-qoidalarni to‘ldirish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.As-Sijistānī. Nuzhat al-Qulūb fī Gharīb al-Qur‘ān. Cairo, 1924. –P. 63.
- 2.Bartholomae Chr. Altiranisches Werterbuch. Strassburg, 1904 (repr.: Berlin-NewYork, 1979). –P. 1836.
- 3.Jeffery A. The foreign vocabulary of the Qur‘an. Leiden-Boston.2007. –P. 78-79.
- 4.Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I jild. – T. Fan. 1983. – B. 405.
- 5.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Tom III.– T. Fan. 1988. –B. 132.
- 6.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Tom IV. – T. Fan. 1989. –B. 73.
- 7.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Tom V. – T. Fan. 1990. –B. 80.
- 8.Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Tom VIII. – T. Fan. 1991. –B. 60.
- 9.Do‘simov Z. Xorazm toponimiyasi va «Avesto» . // «Avesto» – buyuk qomusiy asar. – Toshkent: Fan, 2001. – B. 13-16.
- 10.Do‘simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 104 b.
- 11.Do‘simov Z., Tillaeva M. Toponimika asoslari. – Toshkent, 2002. –88 b.
- 12.Do‘simov Z., Tillaeva M. Xorazm onomastikasining shakllanishi va «Avesto» . – Toshkent: Fan, 2010. –112 b.
- 13.Rustamiy M. Lug‘aviy shakldoshlik va uning turlariga doir // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1994. - №1-2. – B. 31.
- 14.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2006. –B. 378.
- 15.O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V tom. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2008. –B. 127.
- 16Yuldashev D. Janubiy Qoraqolpoqiston toponimlarining tarixiy-etimologik tasnifi. Filol. fan. nom. dis. –Nukus. 2011. –B. 82.
- شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶
در جلد اوّل ص. ۲۵۰.